

Urimus rootsi kirjakultuurist Läänemere idaosas

**Raimo Raag. Rootsi kirjakultuur uusaegsel Eesti-, Liivi- ja Ingerimaal.
(Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 82.)
Tallinn: Emakeele Selts, 2023, 173 lk.**

ENN KÜNG

Eesti ajalugu on valdavas osas kirjutatud kas saksa või vene keeles. Varasematel sajanditel domineeris saksa keel kõrgemate kihtide ja ametliku tasandi suhtluses. Sellest annab tunnistust ulatuslik arhiivipärand. Sama võib tõdeda ajajärgu kohta, kui Eesti ala kuulus Rootsi suurriigi koosseisu. Kirjaoskajale inimesele oli saksa keel *lingua franca*. Siiski ainult saksa keele oskusest 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandil ei piisanud. Suur osa Rootsi võimu perioodi (1561–1710) ametlikust asjaajamisest Eesti-, Liivi- ja Ingerimaal oli rootsi keeles; see oli ametlik valitsemise keel. Rootsi emamaal hakati rootsikeelsele asjaajamisele järk-järgult üle minema keskajast alates, aga eriti jõuliselt tehti seda pärast Rootsi vabanemist Kalmari unioonist. Rootsi keelest sai oluline osa rahvuslikust identiteedist. Nagu paljudes maades, mängis Rootsiki emakeele arengus olulist rolli Piibli tõlkimine kohaliku keelde (Uus Testament 1526, täispiibel 1541).

Kui Rootsi võim Eestimaale laienes (1561), oli tänu Gustav I Vasa tsentraliseerimispoliitikale emamaa riiklik bürokraatia välja kujunenud ja tüüpdokumentatsiooniga ühtlustunud. Ajaloolaste õnneks oli Rootsi üdini bürokraatlik riik. Rootsi ja selle ülemereprovintside varauusaegseid arhiiviallikaid uuriv ajaloolane ei pööra sageli tähelepanu sellele, kas dokument on saksa või rootsi keeles: keeleoskajal suurt vahet ei ole, peamine on saadav sisuline informatsioon. Kuid dokumendi koostajale võis olla tõsine küsimus, mis keeles kiri, aruanne, esildis vms vormistada.

Raimo Raagi¹ raamat on ilmunud Emakeele Seltsi väljaandel ja see on pühendatud rootsi kirjakultuuri viljelemisele Eesti-, Liivi- ja Ingerimaal. Vaatluse all on rootsi keele kasutamine nii trükitud kui ka käsitsi kirjutatud kujul, ja seda mitte ainult 16. ja 17. sajandil, vaid II maailmasõjani välja. Kui Rootsi Läänemere-provintsidest olid saanud Venemaa Balti provintsid, muutus riiklik asjaajamine valdavalt venekeelseks. Saksa keel jäi aadli, linnakodanluse, vaimulike ning haritlaste suhtluskeeleks. Ehkki rootsi keel

Enn Küng, PhD, Eesti ajaloo kaasprofessor, ajaloo ja arheoloogia instituut, Tartu Ülikool, Ülikooli 18, 50090, Tartu, enn.kung@ut.ee

¹ Keeleteadlasena on Raimo Raag peamiselt uurinud eesti keelt ja selle kasutust. Tutvustatava raamatu kontekstis viitaks Raagi ja Bo Anderssoni toimetatud 20 kaastööga kogumikule Rootsi suurriigis 17. sajandil kõneldud keeltest: *Från Nyens skans till Nya Sverige: språken i det Svenska Riket under 1600-talet*. Red. B. Andersson & R. Raag. (Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, Konferenser 78.) Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, 2012. Siinkirjutaja retsenseeris seda kogumikku nii ajalookultuuri ajakirja *Tuna* (2013, 3, lk 147–149) kui ka *Forschungen zur baltischen Geschichte* (2013, 8, lk 283–289) veergudel.

Vene võimu perioodil marginaliseerus, kasutas üks osa elanikkonnast seda edasi, näiteks rannarootslased, nii linnades kui ka maal oli rootsi kirikukogudusi või pihtkondi, rootsi keeles ilmus trükiseid, aga näiteks ka siinsete sadamalinnade kaupmehed, kes olid ärisidemetes Läänemere põhjakaldaga, on saksa, hollandi, inglise jt keelte kõrval saanud kirju rootsi keeles. Lühidalt peatub Raag veel rootsi kirjakuultuuril Eesti Vabariigis.

Raagi teemavalikut tuleb igati tervitada ja etteruttavalt saab tõdeda, et ettevõete autoril väga hästi õnnestunud. Raag tunneb hästi nii senist teemakohast historioograafiat kui ka eri mäluasutuste arhiiviallikaid. Raamat pakub kaasamõtlemisainet nii keeleinimestele kui ka ajaloolastele. Arusaadavalt domineerib Raagi raamatus Rootsi võimu perioodi keeletemaatika, s.o rootsi kirjakeele kasutusvaldkonnad ja kasutajad ning suhe saksa keele ja selle kasutajatega. Alljärgnevad tähelepanekud pole mõeldud mitte niivõrd retsensioonina, kuivõrd ajaloolase täiendustena ajajärgu kohta, kui Läänemere idaosa oli osa Rootsi suurriigist.²

Vaadeldavas raamatus Raag mitte ainult ei registreeri rootsi kirjakuultuuri pärandit ja selle mälestusmärke – kuningate ja riigiametnike kirjavahetus, aruanded, arveraamatud, palvekirjad, kohtute ja kirikukoguduste materjalid, erakirjavahetus, trükised jne –, vaid heidab pilgu ülihuvitavale tahule siinsete provintside rootsiaegses asjaajamises: Rootsi krooni keelepoliitikale ehk teisisõnu sellele, mis keeles emamaa ja ülemerealamad omavahel suhtlema pidid ning tegelikult suhtlesid. Aja jooksul muutus see küsimus aina komplitseeritumaks. Nii nagu integratsioonipoliitika, oli ka keelepoliitika valdkond, kus Rootsi riigil tuli end ülimuslikkuse saavutamiseks tasa ja targu tegutsedes kehtestada. Kui Johan III ja eriti hertsog Karli integratsioonipoliitika oleks õnnestunud ja Eestimaa seisused oleksid kuningate soovi kohaselt liitunud Rootsi riigipäeva tööga ning lasknud end kaasata Stockholmi valitsemisstruktuuridesse, oleks eestimaalastel tekkinud otsene seos rootsi keele ja rootsikeelse asjaajamisega. Nii ei läinud, sest aadel ja linnakodanlus hoidis end Stockholmi võimukoridoridest eemal.

Kui Eestimaa oli Rootsi võimu alla läinud, tekkis Tallinnas kohe püsiv Rootsi kantselei. Krooni kameraalne asjaajamine ülemereprovintsis oli algusest peale läbinisti rootsikeelne: foogtide arveraamatud, maaraamatud, Toompea lossi ja garnisoni koosseisude ja varustuse loendid, sadamatollid jms.³ Teadaolevalt valitses Rootsis endas 16. sajandil kvalifitseeritud riigiametnike nappus ja seetõttu oli korraka nii rootsi kui ka saksa keelt oskavaid inimesi Eestimaale raske leida. Ühe näite võib tuua 1579. aastast. Kui Tallinnas suri lossi- ja kantseleikirjutaja Jörn Isaak (Jöran Issaksson) ja ei olnud enam inimest, kes kantselei dokumentidega tegeleks, pöördusid Toompea võimud Johan III poole, et see saadaks üle mere uue kantseleikirjutaja, kes on „kogenud rootsi ja saksa keeles“.⁴

² Raimo Raagi raamatu kohta on äsja ilmunud põhjalik retsensioon Aivar Põldvee sulest: A. Põldvee. Sissejuhatus Rootsi kirjakuultuuri ajalukku Läänemere idakaldal. – Keel ja Kirjandus 2024, 7, lk 679–685.

³ Vt näiteks Rootsi Riigiarhiivis Stockholmis säilitatavaid arveraamatute kollektsioone: Svenska Riksarkivet (SRA), Baltiska fogderäkenskaper 1561 etc.; Östersjöprovinsernas räkenskaper 1562–1709; Östersjöprovinsernas jordrevisionshandlingar 1583–1692; Östersjöprovinsernas tull- och licenträkenskaper 1583–1707.

⁴ Svante Eriksson jt lossiametnikud Johan III-le, Tallinnas 17. septembril 1579: SRA, Livonica II, vol. 1.

Kui jõuliselt riik end aga provintsis laiemalt maksma panna sai, sõltus sõjalisest ja üldpoliitilisest olukorrast. Suhtluses eesti- ja liivimaalastega olid Rootsi kroonile eriti keerulised 16. sajandi teine pool ja 17. sajandi algus. Alustades 1561. aastal liitumis-läbirääkimisi Eestimaa seisislike omavalitsustega, kasutas Erik XIV saksa keelt. Sama tegid Stockholmist Tallinna saabunud läbirääkijad Klas Kristerssoniga (Horn) eesotsas. Oma ülemerealamatega suhtlesid saksa keeles nii Johan III, Sigismund kui ka hertsog Karl (Karl IX). Gustav II Adolfi ajal tuleb asjaajamisekeelena kasutusele rootsi keel. 1616. aasta alguses pöördus Tallinna raad riigikantsler Axel Oxenstierna poole, sest linn oli hakanud kuningalt saama rootsikeelseid kirju, ning protesteeris nende vastu: esiteks oli kohapeal rootsi keele oskus nõrk, teiseks oli linnaga varem suheldud saksa keeles. Saksakeelset asjaajamist põhjendati privileegidega, mille kuningad üksteise järel olid kinnitanud.⁵ Kuningliku majesteedi kõrval nõudsid tallinlased samal aastal ka kuninglikult õuekohtult Stockholmis kirjade saksa keeles vormistamist.⁶ Enam-vähem samal ajal avaldati Tallinna kõrval Narvalegi survet kasutada kirjalikus asjaajamises rootsi keelt.⁷

Sõdade perioodi lõppedes ja võimu kindlustudes toimubki ametlikus asjaajamises järkjärguline pööre rootsi keele poole. Raag toob Ragnar Liljedahlile tuginedes⁸ mitu kõnekata näidet, kuidas keskvõimu esindajad 1620. aastatel ülemereamatelt – Riia raelt, Eestimaa rüütelkonnalt – nõudsid rootsi keele oskust (lk 52 jj). Kuninganna Kristiina eestkostevalitsuse üle mere saadetud kirjad olid valdavalt rootsi keeles. Kahtlemata valmistas rootsi keel varasel Rootsi ajal nii Tallinnas kui ka laiemalt Eestimaal raskusi. Sellest annavad tunnistust mitmed Tallinna Linnaarhiivis säilitatavad valitsejate rootsikeelsed kirjad, millele on arusaamise hõlbustamiseks kirjaridade peale lisatud saksakeelne tõlge. Samamoodi tõlgiti saksa keelde kõik Rootsi kuningatelt saadud privileegid ja resolutsioonid.

Stockholmiski võidi kaaluda, mis keeles provintsiinstitutsioonide esindajate poole pöörduda. Näiteks tõstatas kuninganna Kristiina eestkostevalitsuse liige Per Banér Rootsi riiginõukogus 7. juulil 1634 küsimuse, mis keeles – saksa või rootsi – kõnetada Gustav II Adolfi matustele Stockholmi saabunud Eestimaa rüütelkonna esindajaid; leiti, et seda tuleks teha saksa keeles, sest Tallinna saadikutele oli selles keeles juba vastatud.⁹

⁵ Tallinna raad riigikantsler Axel Oxenstiernale, Tallinnas 29. veebruaril 1616: SRA, Oxenstiernas brevväxling, E 787. Sama kirja koopia: Tallinna Linnaarhiiv (TLA), 230.1.B.A.10, l. 290p–291.

⁶ Kuningliku õuekohtu vastus Tallinna raele, Stockholmis 15. oktoobril 1616: TLA, 230.1.B.F.61, l. 35–35p. Õuekohtu interpreteeringus olid tallinlased nõudnud neilt kirja vormistamises „saksa keelt vana stiili järgi“ (*Tydske tungomål, den gamble stijlen lijkmätigt*), mis nende arusaama järgi oli alamsaksa keel (*neder Saxiskt*) ja mida tallinlased oma vanades dokumentides kasutasid läbiseegi kaasaegse saksa keelega, kirju õuekohtule aga saatsid ainult ülemsaksa keeles (*höge Tyske språket*).

⁷ Näiteks nõudis Gustav II Adolf 1617. aastal Narvalt, et see suhtleks kuninga ja teiste riigivõimu esindajatega rootsi keeles, mistõttu linn pidi ametisse võtma „rootsi linnakirjutaja ja sekretäri või kellegi, kes rootsi seadusi ja keelt mõistab“: Gustav Adolfi privileeg Narvale, Stockholmis 28. novembril 1617: Rahvusarhiiv (RA), EAA.1646.1.1, l. 28. Sarnaseid nõudeid esitati Narva raele hiljemgi. Vt ka J. Naber. Motsättningsarnas Narva. Statlig svenskhetspolitik och tyskt lokalvälde i ett statsreglerat samhälle, 1581–1704. (Opuscula Historica Upsaliensia, 15) Uppsala, 1995, lk 42–43, 105–106.

⁸ R. Liljedahl. Svensk förvaltning i Livland 1617–1634. Uppsala, 1933.

⁹ Svenska riksrådets protokoll, IV (1634). Genom S. Bergh. Stockholm, 1886, lk 140.

Valdav osa Raagi näidetest Rootsi emamaa ning Eesti-, Liivi- ja Ingerimaa ametlike kirjakeelekontaktide kohta on 17. sajandi teisest veerandist, s.o majandusliku ja poliitilise stabiilsuse ajast. N-ö tants ametikohtade ümber algas kohe 1561. aastast alates. Põhiküsimuseks Erik XIV-le, kuid eriti Johan III-le oli usaldamatus Eestimaa aadli suhtes. Neid kohapealsetesse riigiametitesse ei oodatud; kardeti reetmist. Takistuseks oli ka rootsi keele oskamatus. Nagu Raagi rootsiaegse ametnikkonna ülevaade näitab (lk 39 jj), on üllatav Saksa päritolu alamametnike rohkus, samal ajal kui kuningavõimu kõrgeima esindaja – (kindral)kuberneri – amet oli mõne üksiku erandiga reserveeritud Rootsi-Soome taustaga kõrgaadlile. Sageli olid (kindral)kubernerid De la Gardiede, Oxenstiernade jt tähtsate perekondade liikmed. Siinkirjutaja on seda meelt, et Rootsi teenistuses olnud Eesti-, Liivi- ja Ingerimaa ametnikkond vajaks igakülget prosopograafilist uurimist. Vajadus ametnikkonda lähemalt uurida ei ole etteheide Raagile. Küll oleks võinud ametnikkonnast ülevaadet andes ära märkida lisaks Werner Schulmanni Eestimaa riigiametnike biograafilisele teatmeteosele Johan Axel Almquisti¹⁰ ja Adolf Perandi¹¹ vastavad varasemad uurimused.

Kui kuningavõimu ja selle institutsioonide suhtlus provintsiiga oli hilisemal Rootsi võimu perioodil ülekaalukalt rootsikeelne, siis provintsi tasandil oli juba keerulisem rootsi ja saksa keele vahel valida. Võib ainult aimata, miks rootslasest ametnik kasutas vahel saksa keelt, ja vastupidi: miks sakslane suhtles eri tasandi võimukandjatega rootsi keeles. Raagi toodud näited on juhtumipõhised ning neid võib veelgi lisada. Keelevalik kohalikus kirjalikus asjaajamises näitab kindlasti hoiakut, soovi rõhutada enda riigitruudust. Kui ametnik ise rootsi keelt piisavalt ei vullanud, sai ta toetuda kirjutajate ja tõlkide abile. Liivimaa provintsi talupoegade saksa- ja rootsikeelseid (viimaseid on teada ainult mõni üksik) palvekirju aitasid 17. sajandi viimasel veerandil koostada tõenäoliselt nurgaadvokaadid.¹² Ühe Aivar Põldveelt võetud Laoküla, Pallaste ja Pakri talupoegade küll saksakeelse kirja juhtumi toob esile ka Raag (lk 47). See kaasus oli erandlik, sest üldjuhul pöördusid rannarootsi talupojad keskvõimu poole emakeeles.

Tavaolukorras kasutasid kõrged riigiametnikud provintsi tasandil endale meelepärast keelt. Näiteks võib tuua vendade Jakob ja Johan De la Gardie omavahelise kirj vahetuse 1620. aastate keskel, kui esimene oli ametis Liivimaa ja teine Eestimaa kubernerina. Nimelt arutasid rootslastest vennad kahe provintsi aktuaalseid valitsemisküsimusi saksa keeles.¹³ Raagki on Liivimaa õuekohtu assessori ja teisi kõrgeid ametikohti täitnud Georg Stiernhielmi näitel tõdenud, et sünnipärane rootslane võis teiste

¹⁰ J. A. Almquist. Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523-1630. Andra delen. Stockholm, 1920-1922, lk 546-688.

¹¹ A. Perandi. Die Aufgaben und Funktionen der estländischen Generalgouvernementsregierung während der schwedischen Zeit. – Eestimaa rootsiaegse kindralkubeneri arhiivi kataloog, I. (Eesti Riigi Keskarhiivi toimetised 3.) Tartu, 1935, lk 12-110.

¹² M. Seppel. Talupoegade kaebekirjad ja kaebeõigus 17. sajandi Liivimaal. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil, II. Koost. E. Küng. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 12 (19).) Tartu, 2006, lk 423.

¹³ Vt näiteks RA, EAA.1.2.166 (Original Briefe an H. Johan de la Gardie, 1626-1628).

kõrgete ametikandjatega suheldes saksa keelt kasutada (lk 59). Eriti keeruline oli keelekasutuse küsimus Rootsi sõjaväes. Sõdurite ja ohvitserkonna hulgas valitsenud keelelise kirevuse on Raag ilmekalt esile toonud (lk 61–68). Tänu keelte paljususele ja vajadusele tagada ühtne väljaõpe tõlgiti sõjaartikleid, käsklusi ja sõdurivandetekste mitmesse keelde. Rootsi kirikuelu toimus siinsetes linnades ja rannarootslastega asustatud maakogudustes teistest kogudustest eraldi. Hingehooldust vajasisid ka rootsi sõdurid. Paljuski hingehooldusega (kõikvõimalike plakate, kalendrite, juhutrukiste, aabitsate, sõnaraamatute jms kõrval) on seotud ka Riia, Tartu (Pärnu), Tallinna ja Narva trükikodade rootsikeelne toodang. Ülemereprovintssidesse saadetud rootsi vaimulikud said tööd siinsete koguduste juures. Nagu Raag esile toob, tekkisid rootsi pastorite dünastiad, kes jäid Eesti- ja Liivimaaga seotuks sajanditeks (lk 74 jj). Ehk oleks sobinud raamatus nimetatutele lisada ka Forseliuste ja Herlinide perekond? Mitme Rootsi vaimuliku puhul teeb Raag biograafilisi täpsustusi, täiendades nii Liivi Aarma palju kasutatavat, kuid sageli ebausaldusväärset teatmeteost.¹⁴ Raag seostab nõude seada ülemereprovintssides, konkreetset Liivimaal, sisse kirikuraamatud 17. sajandi esimese kolmandikuga (lk 83–84). Ometi on juba Christian Agricola ja David Dubberchi 1586. aasta visitatsiooniprogrammis nõutud, et koguduste juures peetaks ristitute, laulatute ja surnute nimekirju ehk meetrikuraamatuid ning armulauliste ja jumalateenistusel puudujate nimekirju.¹⁵ Kirikuelu kajastavate dokumentide ettenäitamist nõudis 1627. aastal Tallinnas peetud sinodile saabunud kogudusevaimulikelt ka Johannes Rudbeckius.¹⁶ Raag annab ülevaate sellest, mis keel(t)es rootsi pastorid Vormsil, Noarootsis ja Ruhnus kirikuraamatuid pidasid ja millist sõnavara kasutasid (lk 85–102).

Kokkuvõtteks tuleb veel kord tõdeda, et Raimo Raagi raamat rootsi keele kasutamises Läänemere idaosas on kaasa mõtlema panev ja sellisena igati õnnestunud. Väiksemad faktivead, mida siinkohal eraldi välja tooma ei hakka, ei riku üldmuljet. Arusaadavalt tekivad ühtesid ja samu allikaid kasutades erinevatel lugejatel erinevad mõtted. Puuduseks loeks Eesti Ajalooarhiivis juba paarkümmend aastat tagasi loodud 17. sajandi (kuni 1710) trükiste andmebaasi mittekasutamist.¹⁷ Selles on registreeritud üle paarisaja rootsikeelse plakati, rääkimata teistes keeltes avaldatud Rootsi võimude korraldustest. Samuti tulnuks raamatule lisada isiku- ja kohanimede register. Väga kummaline on Rootsi Riigiarhiivi materjalide viiteaparatuur. Ja lõpetuseks – raamatu idee on innovaatiline, samas ka hetketeadmisi kokkuvõttev. Huvilisele pakub Raimo Raagi raamat hea võimaluse rootsi kirjakultuuri ja keelekasutuse juurest liikuda varajaste rahvussuhete uurimise valdkonda.

¹⁴ L. Aarma. Põhja-Eesti kogudused ja vaimulikkond 1525–1885. 2. raamat, Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525–1885. Tallinn: G. ja T. Aarma maja, 2007.

¹⁵ B. Federley. Konung, ståthållare och korporationer: studier i Estlands förvaltning 1581–1600. (Societas Scientiarum Fennica, Commentationes humanarum litterarum XXX.1.) Helsinki, 1962, lk 116; S. Vahtre. Kirik, aadel ja talurahvas Eestimaal XVI sajandi lõpul. – Religiooni ja ateismi ajaloo Eestis. Artiklite kogumik, III. Koost. J. Kivimäe. Tallinn: Eesti Raamat, 1987, lk 100.

¹⁶ R. Liljedahl. Svensk förvaltning, lk 196.

¹⁷ 17. sajandi (kuni 1710) trükised Ajalooarhiivi fondides, <https://www.ra.ee/apps/plakamid/index.php/et> (6.08.2024).